

Luka Donadini

Religija, kult i moralnost u Saloni (I)

Poštovanje i dužnost prema božanstvima

Luka Donadini
Ulica Miroslava Krleže 26
HR, 21000 Split
luka.donadini11@gmail.com

Rad je prvi u nizu tekstova unutar planirane serije *Religija, kult i moralnost u Saloni*. Početnim uvodom opisani su teorijski i metodološki temelji te uloga filozofije i historiografije u istraživanju činjenica o vjerovanjima i vrijednostima. Istraživanje počinje prikupljanjem podataka iz literarnih izvora. Dotični podaci donose informacije o antičkoj misli glede odnosa čovjeka i nadnaravnih entiteta te o poimanju pobožnosti kao vrijednosti u literarnoj tradiciji antičkoga Mediterana. Zatim slijedi opis ispravnoga i neispravnoga djelovanja prema božanstvima u helenskoj i latinskoj tradiciji. Proučavaju se religijska vjerovanja o tome što je ispravno štovanje i primjeren stav prema božanstvima. Nakon pregleda literarne tradicije, prikupljeni podatci postavljeni su u relaciju s evidencijom iz posebnoga empirijskog slučaja – Salone, gdje na temelju natpisa s Jupiterova žrtvenika možemo pretpostaviti postojanje javno dostupnoga religijskog pravila glede nahođenja u svijetu.

Ključne riječi: antički Rim, religija, kult, moralnost, ispravno, neispravno, dužnost, pobožnost, štovanje, *pietas*, *eusebeia*, Salona, Jupiter

UDK: 2-184.3(37):178"652"
94.94:2-549J930
24-428:2-14:140.8
340.114:24-428

Pregledni članak
Primljeno: 2. svibnja 2022.

1. Uvod u seriju

Pred sam početak potrebno je razjasniti neke od temeljnih pojmova i teorijskih polazišta čija primjena uvjetuje metodološke postavke rada.¹ Ispitivanje je motivirano općom željom za pomnijim razumijevanjem svakodnevnoga života u antičkom gradu. S tim na umu, specifični cilj rada jest proniknuti u religijsko-kulturni život zajednice i pojedinca. Točnije, u segment moralnosti. Da bi ostvarili taj cilj, potrebno je utemeljiti istraživanje na disciplinama dviju znanosti – filozofije i historiografije.

Za čovjeka angažirana u kulturnoj sferi svakodnevnica se sastoji od religijske misli i obrednih djela. Potankosti i svojstva religijske misli proučavamo upošljavanjem

primjerenih znanstvenih metoda. Religijska su vjerovanja razvijena, promovirana i ostvarena po čovjekovu kognitivnom aparatu kojim formiramo nade, želje i misli – sastavne dijelove moralnosti.² Zbog toga se u istraživačkim temeljima ovoga rada nalazi pothvat proučavanja čovjeka, sljedbenika koji vrši kultne radnje (*djeluje*) te prenosi i razvija propozicije o svijetu i njegovim sastavnicama (*misli*). Sustav religijske misli moguće je proučavati kao specifičan fenomen postavljanjem pitanja na koji način određena vjerovanja određuju čovjekovo ponašanje. Na tom tragu možemo se zapitati utječu li vjerovanja antičkih religija na moralno prosuđivanje svojih sljedbenika.

1 Serija tekstova o religiji, kultu i moralnosti u Saloni nastala je na temelju poglavlja, odjeljaka i izvadaka koje sam primijenio unutar diplomskoga rada pod nazivom *Religijski kultovi u Saloni i njihove implikacije u moralnosti* (L. Donadini 2021). Ovaj rad rezultat je neopisive podrške i velikodušne pomoći drage Anđele, mojih prijatelja i mentora.

2 U suvremenoj filozofiji uma pojam vjerovanje (eng. *belief*) označava mentalno stanje koje se javlja u trenutku zauzimanja stava ili mišljenja. Temeljni čimbenici vjerovanja su stav (poput: nade, želje itd., eng. *attitude*) i sadržaj (poput: »božanstva postoje«, »žrtvovanjem pomažemo zajednici« itd., eng. *proposition*). Usp. L. Donadini 2021, str. 3. i bilj. 3. Za pregled suvremenih rasprava o pojmu vjerovanja vidi: E. Schwitzgebel 2019.

To su zdravorazumska pitanja koja zahtijevaju odgovor koliko god zvučao nedostižnim ili kompliciranim.

Da bismo tragali za moralnošću antičkih religija, potrebno je razumjeti na koji način religijska vjerovanja uopće informiraju sljedbenike o tome kako djelovati u svijetu. Odgovor na to pitanje pružaju discipline poput filozofije uma, epistemologije, etike i metaetike.³ Općenito, metaetički sustavi pokušavaju postaviti temeljna pitanja o etici i moralnosti istražujući temeljne komponente čovjekova moralnog prosuđivanja i moralne sentimentalnosti; kako netko zna je li nešto dobro ili loše, što je moralno rasuđivanje; zašto pristajemo uz neki moralni sud, koje su komponente moralnoga suda; kako funkcioniraju veliki sustavi moralnih sudova i slično. Važnost metaetičkih teorija u ovom radu ogleđa se u tome što svojim pretpostavkama pružaju odgovor na pitanje od čega se moralnost sastoji. Kad pretpostavimo od čega se sastoji, tada možemo tragati za fragmentima moralnosti u svijetu. Bez metaetičkih teorija ne bismo mogli opravdano pretpostaviti za čime uopće tragamo.

U ovom radu vodimo se metaetičkim teoretskim sustavom glede moralnosti koji se naziva *plan ekspresivizam*. Dotični sustav razvio je (i branio) analitički filozof Allan Gibbard. Gibbardova teorija uključuje pretpostavku da je čovjekova moralnost sastavljena od niza normativnih prosudbi glede djelovanja u svijetu, koje izražavaju (eng. *express*) prihvaćanje plana; određenoga stanja uma u kojem koncipiramo na koji način treba djelovati u odnosu na okolnosti u kojima se nalazimo.⁴ U skladu s tim možemo pretpostaviti da neka religijska vjerovanja i njima shodne vrijednosti pružaju vjernicima opis svijeta te niz normativnih sadržaja koji informiraju sljedbenike kako treba djelovati u tom svijetu.⁵ Sljedeći jednostavni slučaj demonstrira o čemu je riječ.

Primjer: Neki sljedbenici vjeruju da svijetom upravlja božanstvo koje zahtijeva i nagrađuje odanost, a kažnjava neposlušnost (*opis svijeta*). Dotični sljedbenici prepoznaju da odanost donosi neko dobro (božansku nagradu) i da neposlušnost donosi nešto loše (božansku kaznu) (*normativni sadržaj*). Prema tome, sljedbenici imaju pristup vjerovanjima koja tvrde da je odanost ispravan način za djelovanje, a neposlušnost neispravan (*moralno rasuđivanje*).

Religijska vjerovanja o svijetu i normativni sadržaj o ispravnom djelovanju pružaju razloge prilikom moralnoga rasuđivanja, na čijem temelju sljedbenik pristaje uz jedan oblik djelovanja, a odbacuje drugi. U skladu s primjerom sljedbenik bi mogao racionalno tvrditi da je odanost ispravan način djelovanja, dok je neposlušnost neispravan, jer božanstvo nagrađuje poslušnost, a kažnjava neposlušnost. Takav racionalno prihvatljiv oblik djelovanja za čovjeka ujedno nosi i normativnu snagu; za sljedbenika je racionalni oblik ponašanja ujedno normativno (moralno) ispravan (*dobar*), dok je iracionalni oblik ponašanja normativno (moralno) neispravan (*loš*).⁶ U tom smislu sustav religijskih vjerovanja pruža normativni mehanizam koji informira sljedbenike o tome kako se ponašati i djelovati u budućnosti. Drugim riječima, religija oblikuje sljedbenikov plan za nahođenje u budućnosti. Kako ova metaetička teorija utječe na naše istraživanje? Usmjerava nas da fragmente moralnosti pronalazimo u vjerovanjima s određenim normativnim sadržajem, koji informira čovjeka o tome kako djelovati u svijetu.⁷

Kad smo saznali za čime tragamo, prelazimo na pitanje jesu li antičke religije doista donosile vjerovanja koja mogu informirati čovjekovo ponašanje u svijetu. Da bismo to dokučili, trebamo proučiti trag koji ostaje iza kulturnih radnji, običaja i ljudi koji su u njima sudjelovali ostavljajući za sobom predmete, građevine i književni trag. To ispunjavamo upošljavanjem primjerenih historiografskih metoda koje zahtijevaju autorovo suzdržavanje od donošenja vrijednosnih sudova i osobnih vjerovanja prilikom interpretacije podataka. Da bismo osigurali vjerodostojnost interpretacije, istraživanje se temelji na historiografskoj obradi materijalne građe i literarnih izvora.

Evidencija nam pruža temelj za doseganje normativnih sadržaja i vjerovanja različitih religija i kultova u antici. Općenito, historiografski opis fenomena u prošlosti sastoji se od sustava činjenica. Neke činjenice informiraju nas o *stanju stvari* u prošlosti, o svijetu i predmetima koji su ga popunjavali (npr. kulturne građevine, hramski predmeti itd.). Druge činjenice informiraju nas o *vjerovanjima i vrijednostima* u prošlosti, o tome kako su pojedinci izvještavali o svijetu i njegovim komponentama (npr. važnost

3 Pregled suvremenih metaetičkih teorija i njihovih argumenata izvršio sam u završnom radu: *Razumijevanje moralnih iskaza u metaetici* (L. Donadini 2018).

4 Rasprava o implikacijama i eksplanatornoj moći Gibbardove ekspresivističke teorije i dalje je aktivna u metaetičkim krugovima, no autori su složni glede opisa osnovne argumentativne strukture i postavki *plan ekspresivizma*. A. Gibbard 2003, str. 180-181; S. Daskal 2009, str. 312-313; M. Pendlebury 2010, str. 182; C. Kruth 2014, str. 371-372; E. Camp 2017, str. 92; M. van Roojen 2018; L. Donadini 2021, str. 30.

5 L. Donadini 2021, str. 34.

6 L. Donadini 2021, str. 31-32.

7 L. Donadini 2021, str. 34.

hramova, opis božanstava, praznovjerja itd.).⁸ Općenito, epigrafska građa donosi nam nevjerovatno bogatstvo izvora, čija analiza donosi interpretativni opis činjenica. U idućem jednostavnom primjeru uočiti ćemo što nam sve dočarava jedan od spomenika koji sadrži opis svijeta te naznaku vrijednosti.

Primjer iz Rima: Natpisom nadgrobnoga spomenika pokojnik je opisan određenim karakteristikama osobinama: bio je odličan, pun poštovanja i poslušan (*vrijednosti*). Pokojnik je Publije Julije Nomej. Preminuo je u dobi od petnaest godina, a spomenik mu podiže otac, Publije Julije Lizipon (*stanje stvari*).⁹

Epigrafskom analizom saznajemo o čemu tekst govori, kome je posvećen, tko ga podiže i slično. Analiza natpisa donosi nam *činjenice o stanju stvari*, što otvara mogućnost interpretiranja podataka. Primjerice, na temelju podataka pretpostavljamo realnost određenoga prošlog trenutka u kojem su živjeli otac i sin, od kojih je jedan preminuo. Uz to, epigrafija nam otkriva da je sin okarakteriziran određenim osobinama koje informiraju čitatelja da se pokojnik ponašao na određeni način, koji otac ističe u natpisu. Na temelju njihova navođenja na natpisu možemo pretpostaviti da je barem dječakov otac smatrao osobine *vrijednima* postavljanja na natpis. Time smo pretpostavili *činjenicu o vrijednostima*. Prema toj pretpostavci natpis možemo interpretirati kao da sadrži informaciju o stavu P. Julija Lizipa da je vrijedilo urezati dotične riječi u kamen. Ovdje je trenutak za pažnju jer doseg istraživanja *vrijednosti* unutar Lizipova slučaja prestaje. Naime, mi ne možemo znati je li P. Julije Lizip smatrao da su navedene osobine ujedno i moralne vrline. Razlog je jednostavan – nemamo dovoljno informacija. Ako želimo saznati nešto više, slučaj bi trebalo obogatiti dodatnim izvorima koji svjedoče o vjerovanjima i vrijednostima Lizipova društva. U izostanku dodatnoga izvora, temelja za raspravu jednostavno nema. Lizipov nas primjer upozorava da istraživanjem nailazimo na ograničenja koja treba poštovati ako želimo zadržati utemeljenost rada na evidenciji i znanstvenoj metodi. Bez evidencije kao temeljnoga elementa rasprava nije moguća.

Stoga, kako bismo izvršili dotično ispitivanje na prostoru Salone potrebno je zahvatiti evidenciju o religiji i

kultu, opis obreda, obrednih mjesta, predmeta, božanstava, vjerovanja te zajednice štovatelja i sljedbenika. U ovoj seriji prelazimo na stvar te proučavamo kojim su vjerovanjima i vrijednostima određene religijske i kulturne zajednice utjecale na ponašanje svojih sudionika. To činimo na primjeru ispitivanja različitih odnosa između sljedbenika i božanstva. Za početak, proučiti ćemo na koji način pojmovi *poštovanje* i *iskazivanje dužnosti* utječu na štovatelje božanstava tijekom razdoblja principata (*Religija, kult i moralnost u Saloni (I)*). *Poštovanje i dužnost prema božanstvima*). Nakon toga proučiti ćemo na koji način religije i kultovi Velike Majke, Izide i Mitre utječu na živote vlastitih sljedbenika (*Religija, kult i moralnost u Saloni (II)*). *Misterijska vjerovanja*). U završnom dijelu proučiti ćemo pojavu *zlatnoga pravila* u Saloni, čija je religijska primjena karakteristična za judejsku i kršćansku književnu baštinu (*Religija, kult i moralnost u Saloni (III)*). *Zlatno pravilo*).

Na kraju uvoda zaključimo da istraživanje počiva na dva stupa: filozofskom i historiografskom. Rezultat toga jest svojevrsan interdisciplinarni pristup, koji u ovom slučaju smatram primjerenim. Cjelokupno istraživanje treba biti shvaćeno kao oruđe koje u budućnosti može poslužiti za daljnje proučavanje ili pak metodološku raspravu.¹⁰

2. Pravednost i pobožnost prema nadnaravnim entitetima u pretkršćanskoj literarnoj tradiciji antičkoga Mediterana

U živopisnom krajoliku antičkih gradova čovjek se susretao s raznovrsnim situacijama i osebnim karakteristikama, što je pobuđivalo raznovrsne emocije – od zavisti i čežnje, do užitka i zgražanja.¹¹ Svakodnevni život izlagao je ljude brojnim nedaćama i pogibelji. Netko je mogao biti izložen prevari, krađi, razbojništvu, oholim novčarima, lihvarima te prevrtljivcima raznih vrsta. Neki su se otimali nagonima, bludu i prežderavanju, dok su drugi živjeli u mrkom i izoliranom postojanju. No čovjek je u antičkom svijetu mogao pronaći čistoću i oslonac u zajednici, obitelji, prijateljima i pojedincima koji su gajili suosjećajnost, sažaljenje, dobrohotnost te velikodušnost i poštenje. Njegovanje čestitosti, umjerenosti i odanosti ohrabreno je filozofskim tekstovima i literarnom tradicijom, ali i diskursom svakodnevnoga života. Neka su djela smatrana

8 L. Donadini 2021, str. 17-18.

9 ILS 8430 = CIL 6, 20158: *P(ublio) Iulio P(ublili) [f(ilio)] Nomaeo / filio opt<i=u>mo / reverentissimo / obsequentissimo(ue) / huius(ue) loci totius / domino / vix(it) ann(os) XV m(ensium) X d(ierum) XXIV / P(ublius) Iul(ius) L[y]s[i]ponus / pat(er)*. J. F. Gardner – T. Wiedemann 1991, str. 47-48. U diplomskom radu donio sam primjer epitafa posvećena Ankoniji Fabiji Paulini, ženi kasnoantičkoga državnika Vetija Agorija Pretekstata (L. Donadini 2021, str. 17). Ovdje navodim drugi primjer jer ga smatram prikladnim zbog njegove jednostavnosti i izravnosti.

10 Dijelovi rada koji slijede utemeljeni su na tekstu: L. Donadini 2021, str. 107-121.

11 D. Lateiner – D. Spatharas 2016, str. 9-10, 22; A. Haimson Lushkov 2016, str. 175.

vrijednima pohvale, a neka vrijednima pokude, neka pravedna, a neka nepravedna, *dobra* ili *loša*. U dinamičnu svijetu ljudskih odnosa i emocija društva su upošljavala norme glede ponašanja. U jednu ruku, zločincima i nevaljalcima sudila je zajednica i njezini predstavnici. Kazne su uključivale izgon, zabranu vršenja dužnosti, globu, ali i smrt.¹² U drugu ruku, cjelokupna je zajednica izložena božanskoj prosudbi. Kao što se prema ljudima moglo djelovati dobro ili pokvareno, tako se moglo uvrijediti ili zadovoljiti bogove, što je normiralo čovjekovo ponašanje.¹³ Naime, religijska su vjerovanja na raznolike načine utjecala na koncepciju ispravnosti i neispravnosti čovjekova djelovanja i njegova učinka.

Primjer: U helenskoj misli Hesiodovi stihovi shvaćaju pravednost kao povezanu s bogovima, jer je čovjeku pravdu podario sam Div koji nagrađuje pravednost ili kažnjava nepravednost. U toj koncepciji vršenjem pravednih djela pojedinac djeluje prema svojoj naravi, što mu donosi ugodnost i blagostanje. S druge strane, činjenje nepravednih djela donosi mu nevolju i bol. Sukladno tome, oni koji slijede pravdu i zakone uživaju u blagostanju – u jednoj državi, miru i naprednu životu, u obilju hrane, sretnu potomstvu i bogatoj prirodi. S druge strane, oni koji žive nepravedno, drsko i poročno trpe nevolje, neplodnost, ratove, poraz i prirodne katastrofe.¹⁴

Na temelju dotičnoga primjera možemo pretpostaviti postojanje dvaju modusa djelovanja: *pravednost* kao ispravno, a *nepravednost* kao neispravno djelovanje. Jedno donosi povoljan učinak, blagostanje, dok drugo donosi nepovoljan učinak, nevolju. Prilikom proučavanja dotičnih koncepcija u antici od posebne su nam pomoći djela mediteranskih pisaca, koji su uočili i definirali značajke ljudskog odnosa s nadnaravnom sferom. Oni u svojim teorijskim sustavima postavljaju odnos prema božanstvu u relaciju s ispravnim nahođenjem u svijetu, što nam omogućava da proučimo na koji je način pojam

poput pobožnosti ili dužnosti prema nadnaravnom entitetu utjecao na moralne vrijednosti, poput *vrline*, pojma koji je činio srž antičke etičke misli, ili poput pojma *ljubavi*, koja je tvorila princip kršćanske etičke misli. Razmišljajući o tome koja su djelovanja ispravna te kako utječu na pojedinčev život, antički su autori razvijali misaoni sustav propozicija koji odgovara današnjoj disciplini etike. Naime, smatralo se da djelovanje u skladu s vrlinom donosi neku vrstu blagostanja, uspjeh i blagodat.¹⁵

Razumijevanje odlike razvija se misaonim angažmanom antičkih pisaca koji uvode pojam u domenu filozofske argumentacije. U Sokratovoj i Platonovoj misli nalazimo koncepciju prema kojoj svaki dio čovjekove duše može gajiti vlastitu vrlinu. Jedinstvenim ispunjenjem odlike svakoga dijela duše čovjek stječe opću odliku.¹⁶ Kao takvo, promišljanje o vrlinama ostvarit će kontinuitet među zajednicama antičkoga Mediterana, koje su obilježene helenskim misaonim disciplinama. Rasprava o vrlini nastavlja se u apeninskom društvu kasne republike i kasnijega principata, gdje autori čitaju i komentiraju ranije tekstove, kreirajući pritom vlastitu misao. Dotični trend posebno uočavamo kod pojedinaca obrazovanih u duhu atenske akademije, kao što je Ciceron.¹⁷ Za rimskoga mislioca vrline su mudrost (*prudentia*), koja omogućava poimanje pravednosti (*iustitia*) te hrabrost (*fortitudo*), koja utjelovljenje odlučno djelovanje u skladu s razumom. Kao učinak triju vrlina pojavljuje se umjerenost (*temperantia*), koja se očituje u samokontroli i redu.¹⁸ Tako shvaćene vrline prakticiraju se u svijetu za koji se držalo da je ispunjen božanstvima i nadnaravnim silama. Naime, gdje god djelovali, ljudi su zadirali u sadržaje svijeta kojim gospodare razna božanstva i nadnaravne sile, čija se utjecajnost doticala gotovo svake sfere života – od kućanstva do prirodnih cjelina.¹⁹ Prilikom opisivanja odnosa čovjeka i božanstava, antički su autori koristili izraze *εὐσέβεια*, *οσιότης* i *pietas*. Naravno, svaka od koncepcija sagledava pojam na vlastiti način.

12 R. A. Bauman 1996, str. 9 i dalje, 14-18, 20, 26-29.

13 H. W. Attridge 2007, str. 71; J. J. Lennon 2014, str. 1-2.

14 O učinku pravednih i nepravednih djela: Hes. *Theog.* 225-247. O pravednosti kao specifičnom dijelu ljudske naravi podarenom od Diva: *Ibid.* 275-285: »Svagda pazi na pravdu i nasilje ne smišljaj nikad. / Ljudima je zakon ovakav naredio Kronović višnji: / ribe i grabljive zvijeri i krilata ptičja stvorenja / jedni druge da jedu, jer oni za pravdu ne znadu; / čovjeku podari pravdu, i ona je najveće dobro. / Kad ko zna što je pravo i hoće da objavi svijetu, / tome gromoglasni Dive dodjeljuje blagoslov svaki; / ako se ko svjedočeći namjerno krivo zakune, / slaže i / povrijedi pravdu i o nju se ogriješi teško: / u sve golemiju bijedu potomstvo njegovo pada, / a ko zakletvu cijeni, potomstvo mu uživa sreću« (preveo M. N. Đurić 1976, str. 51-52).

15 Biti odličan: Hom. *Il.* VI 208; XI 784; J. Ferguson 1958, str. 159-162; M. N. Đurić 1976, str. 48-50, 55.

16 Mudrost (*σοφία*) je vrlina umnoga dijela, a ostvaruje se kad um zna kako unaprijediti dušu. Hrabrost (*ἀνδρεία*) je vrlina voljnoga dijela, a stječe se kad odlučnom voljom slijedimo mudre upute. Umjerenost (*σωφροσύνη*) je vrlina koja se odnosi na požudu, a ostvaruje se mudrim i odlučnim odabirom užitaka. Kad ovi dijelovi duše ostvare jedinstvenu harmoniju, pojavljuje se pravednost (*δικαιοσύνη*) kao opća vrlina. Pl. *Leg.* I 631 CD; J. Ferguson 1958, str. 28-30, 32-34, 42; M. N. Đurić 1976, str. 346.

17 J. Ferguson 1958, str. 163-164.

18 Ciceron o vrlinama: Cic. *Off.* III 117-118. O međusobnom utjecaju različitih vrlina: Cic. *Fin.* II 46-47; J. Ferguson 1958, str. 46-47.

19 N. Belayche 2007, str. 278.

U helenskoj književnoj tradiciji pobožnost (*εὐσέβεια*) je opjevana tvrdnjom da je bolje biti siromašan i pobožan nego nepravedno bogat. S druge strane, likovi u tragedijama tvrde da se treba bojati pobožna čovjeka.²⁰ Da odnos prema božanstvu uvjetuje čovjekove karakteristike, pojmovno je prošireno u filozofskoj domeni, gdje je ispravnost u djelovanju prema nadnaravnoj sferi (*ἰσως* i *εὐσεβής*) istaknuto kao jedna od vrlina.²¹ Ponašanje prema bogovima povezano je i s pravednošću. Primjerice, kad lik Sokrata napominje da je ispravno djelovanje prema božanstvu ujedno i pravedno (djelo: *Eutifron*) i da neispravno služenje bogovima ne može biti odlika pravedna čovjeka (djelo: *Država*).²² Od prvoga stoljeća prije Krista temu ispravnoga djelovanja prema božanstvima zatičemo u misaonim sustavima autora s drugih krajeva Mediterana. Izraz *εὐσέβεια* pronalazimo u pojmovniku židovskoga mislioca Filona te u ranokršćanskoj literaturi, pri čemu se autori referiraju na sebi svojstveno značenje ispravnoga djelovanja prema Bogu i drugima. Korištenje izraza u vokabularu različitih književnika nastavlja se tijekom prvoga i drugoga stoljeća. Primjerice, pojmom se koristi Plutarh u svojem osvrtu na praznovjerje i ateizam te Epiktet, koji donosi upute o pravilnom ostvarenju pobožnosti.²³ Uz *ὁσιότης* i *εὐσέβεια*, književna tradicija poznaje izraz *pietas*.²⁴ Ovdje ćemo obratiti pozornost na latinskoga mislioca koji je prilikom govora o postignućima ljudske misli istaknuo jedan od njezinih dosega – da bogove treba hvaliti.²⁵ Riječ je o Ciceronu.

U ranim djelima Ciceron piše o *pietas* u kontekstu ispravnoga postupanja prema roditeljima i državi (1. stoljeće prije Krista).²⁶ Daljnjim radom proširuje i definira pojam primjenjujući njegovo značenje na nadnaravnu sferu. U početku djela *De natura deorum* autor zapaža da ako *pietas* prema božanstvu nestane, onda nestaje i

ljudsko zajedništvo (*societas generis humani*), a zajedno s njima i vrlina pravednosti. Ubrzo pisac izravno definira *pietas* kao pravednost prema bogovima (*est enim pietas iustitia adversum deos*) ili pravičnost (*aequitas*) u odnosu prema njima.²⁷ Valja imati na umu da dotični pojam u latinskoj književnosti nije isključivo vezan uz ispravno djelovanje prema nadnaravnim entitetima, već zadržava svoju primjenu i na odnose među ljudima. Čovjek može gajiti *pietas* prema drugom čovjeku, primjerice braća prema roditeljima.²⁸ U svakodnevici rimskoga društva pojam *pietas* pojavljuje se i kao vladarev epitet, u smislu cijenjene karakteristike. Kao znak zahvalnosti, rimski je Senat zajedno s narodom počastio Augusta postavljanjem zlatnog štita (*clupeus virtutis*) u novu zgradu Senata. Na štitu je stajao natpis koji naglašava Augustove iznimne osobine: *virtus, iustitia, clementia* i *pietas*. Tekst natpisa napominje da je posljednju od vrlina iskazao prema bogovima i domovini (27. godine prije Krista).²⁹ Spomenute vrline August naglašava u *Djelima Božanskog Augusta*. U helenskoj verziji *Djela* (tzv. *Monumentum Ancyranum*), očuvanoj na unutrašnjim zidovima hrama Rome i Augusta u Ankari, izraz *pietas* preveden je kao *εὐσέβεια*.³⁰

Dakle, pretpostavimo da u književnoj tradiciji antičkoga Mediterana pronalazimo koncepcije da je čovjek u odnosu prema nadnaravnim entitetima mogao djelovati iz pobožnosti i pravednosti, koje su smatrane za vrijedne čovjekove karakteristike. Iako autori koriste slične izraze, ne smijemo zaboraviti da se vjerovanja religijskih zajednica bitno razlikuju u sadržaju. Religije uključuju sebi svojstveno poimanje glede *ispravnoga djelovanja* prema nadnaravnim entitetima. Na tom tragu postavljamo pitanje od čega se sastoji ispravan odnos prema božanstvima u helenskoj i latinskoj tradiciji.

20 Thgn. *Elegy* 146-148; Aesch. *Sept.* 595-615; J. Ferguson 1958, str. 25, 42.

21 Isocrates *De Pace* 63; J. Ferguson 1958, str. 27.

22 Pl. *Lach.* 199 CD; Pl. *Euthphr.* 12 A-D; Pl. *Prt.* 349 B; Pl. *Resp.* IV 443 A; J. Ferguson 1958, str. 28; D. Mikalson 2010, str. 190, 198. Valja istaknuti da Aristotel naglašava pobožnost tek kao važnu karakteristiku za održavanje javne obredne dužnosti. Arist. *Pol.* VI 1322b 19-29; VII 1328b 11 et 22; 1329a 26-34; 1330a 8; 1331b 4-7 et 17-18; S. Broadie 2003, str. 57.

23 Philo *Opificio Mundi* 155. U Pavlovim poslanicama kao pojam koji obuhvaća uzoran način života: 1 Tim 2,2; 4,7; 2 Tim 3,12; Tit 2,12. O pobožnosti uz druge vrline: Tit 1,1; 2,12; Dj 3,12; 10,2, 7; 17,23; 2 Pt 1,3, 6-7; 2,9; 3,11. Pobožnost u kontekstu prave vjere: 1 Tim 3,15. Zapovijedi da treba biti pobožan: 1 Tim 4,7; 2 Clem 19,1; Plut. *De superst.* 166 DE; 167 E; 170 DE; Epictetus *Enchiridion* 31. J. Ferguson 1958, str. 48; T. C. Hoklotubbe 2017, str. 4-6, 13-14, bilj. 16. Općenito o pojmu potraži pod: *eusebeia* / *εὐσέβεια* u G. Kittel – G. Friedrich – G. W. Bromiley 1985.

24 J. Ferguson 1958, str. 164.

25 Cic. *Tusc.* I 26, 64; J. Ferguson 1958, str. 48.

26 Cic. *Inv. rhet.* II 66; H. Wagenvoort 1980a, str. 8.

27 Cic. *Fin.* III 22, 73; Cic. *Nat. D.* I 3; I 116; H. Wagenvoort 1980a, str. 9-10.

28 O *pietas* između dvoje braće: *Aetna* 630. Poemu komentira i Seneca: Sen. *Ep.* 79, 5. Izraz *pietas* pojavljuje se i u epici tijekom prvoga stoljeća poslije Krista, gdje *Pietas* u personificiranoj formi plače nad sudbinom grada koji je stradao u građanskom ratu: Stat. *Theb.* X 780; XI 457. J. Ferguson 1958, 171.

29 Natpis s navodima vrlina u literaturi poznat je na temelju mramorne kopije pronađene u Arlesu (Francuska) – AE 1952, 165; J. Ferguson 1958, str. 48, 172, 179-181.; K. Galinsky 1996, str. 80, 86.

30 *RGDA* 34; T. C. Hoklotubbe 2017, str. 14.; B. Lučin 2019, str. 223-224.

3. Ispravan odnos prema božanstvima u helenskoj i latinskoj tradiciji

Za atenske mislioe okupljene oko Sokrata odnos prema božanstvu definirao se dvama pojmovima koji opisuju čovjekovo ispravno djelovanje prema nadnaravnoj sferi – iskazivanje primjerenog poštovanja (*εὐσέβεια*) te ispravno štovanje (*δαιότης*).³¹ Prvi se pojam dotiče stava koji čovjek treba iskazati pred božanstvom: primjereno poštovanje. Drugi pojam detaljnije ističe nužnost za djelovanjem u skladu s uobičajenim pravilima štovanja. Oba pojma odnose sa na jedan fenomen: ispravno djelovanje prema bogovima, koje omogućava sljedbeniku održavanje sigurnog odnosa s nadnaravnim entitetom.³² Za razliku od helenske misaone tradicije, latinski pisci upotrebljavaju pojam primjeren vokabularu vlastitog okruženja. Naime, latinska književna tradicija drži da se pojedinac prema obitelji, državi i božanstvima može odnositi s posebnim osjećajem dužnosti i odanosti, što se prakticira ispravnim djelovanjem. Djelovanje s osjećajem dužnosti imenovano je pojmom *pietas*.³³ S druge strane, djelovanje u skladu sa specifičnim obvezama prema božanstvima donekle odgovara shvaćanju pojma *religio*. Pojmom se imenuje pravilno odnošenje kojim čovjek brine o bogovima.³⁴ Značenje pojmova rasvjetljava Ciceron, koji u ranim djelima ističe da je štovanje nadnaravnih entiteta (*religio*) jedan oblik pravednog djelovanja. S druge strane, autor tvrdi da je djelovanje s osjećajem dužnosti prema roditeljima (*pietas*) ujedno drugi oblik pravednog postupanja. Naposljetku, pravednost prema nadnaravnoj sferi Ciceron objedinjuje pojmom *pietas*, pri čemu navodi i dodatne upute o tome kako čovjek treba pristupiti bogovima. Primjerice, u djelu *De Finibus* tvrdi da razumom uviđamo *pietas* i zahvalnost (*gratia*) koje dugujemo bogovima.³⁵ U djelu *De Legibus* ističe da uz osjećaj dužnosti prema božanstvu (*pietas*) čovjek

treba pristupiti bogovima čist (*castus*) te priložiti darove.³⁶ Stoga, možemo zaključiti da čovjek u odnosu prema božanstvima treba pristupiti s primjerenim stavom i da treba djelovati u skladu s normama ispravnog štovanja nadnaravnog entiteta. Odgovor na iduće pitanje opisat će nam koja specifična vjerovanja antičke religije donose o odnosu čovjeka i božanstava, a glasi: U kakvom odnosu ljudi stoje prema nadnaravnim entitetima?

3.1. Religijska vjerovanja o odnosu čovjeka i nadnaravnog entiteta

U helenskoj književnoj tradiciji nalazimo misao koja tvrdi da onaj tko iskazuje primjerenost poštovanje i slijedi uobičajena pravila glede štovanja ispravno daruje bogovima čast (*γέρα*).³⁷ Kad čovjek ispravno daruje bogovima čast, tada s njima osigurava dobar i povoljan odnos, što omogućava stjecanje njihove milosti (*Χάρις*).³⁸ U vrijeme rimske vlasti na Mediteranu čovjek je mogao stupiti u odnos s božanstvom polaganjem zavjeta.³⁹ Naime, vjerovalo se da božanstva omogućavaju i pospješuju ishode djelovanja, odnosno da ne pomažu ukoliko je ishod loš. O polaganju zavjeta božanstvima svjedoči cijeli niz materijalne i literarne građe, gdje su jasno istaknuti natpisi u kojima pojedinci ili zajednice traže milosti i upućuju molitve. Primjerice, ljudi su nazivali božanstva epitetima koji odgovaraju njihovoj sferi utjecaja, poput *custos*, *conservator*, *adiutor*, *salutaris*, *soter*, a moljeni su za sigurnost (*pro salute*), cjelovitost (*pro incolumitate*) ili zdravlje (*pro ualetudine*) ljudi i udruženja.⁴⁰ Među zamoljenim božanstvima nalazimo i entitete iz religija koje uz javnu sferu uključuju i posebna misterijska vjerovanja, poput Izide, Serapisa, Mitre i Velike Majke.⁴¹

Općenito, štovatelji su molili razna svakodnevna i zemaljska dobra: zaštitu kućanstva, zdravlje, tjelesnu snagu,

31 Pl. *Euthphr.* 13B; J. D. Mikalson 2010, str. 140, 143-144. Mikalson smatra da se pojmovi *εὐσέβεια* i *δαιότης* ne referiraju podjednako na pojam *pobožnost*. Prema Mikalsonovu shvaćanju pojam *εὐσέβεια* glasi *proper respect*, dok pojam *δαιότης* razumije kao *religious correctness*. Više o transkriptu s alfabetu na latinicu te o ranijim praksama korištenja pojma vidi: J. D. Mikalson 2010, str. 140-141. Pojmovi se kod Sokrata i njegovih učenika odnose na dvije domene čovjekova odnosa prema nadnaravnoj sferi, zbog čega njihovim korištenjem u smislu sinonima istraživač može počinuti logičku pogrešku ekvivokacije. Ta greška događa se kada se dva pojma različita značenja koriste kao da imaju identično značenje. Međutim, ovdje pojmove primjenjujem s ciljem referiranja na dva svojstva jedinstvenoga fenomena. Naime, oba pojma označavaju normativan sadržaj glede nadnaravne sfere, iako govore o različitim religijskim sadržajima koji ostvaruju neki normativan učinak. O razlici između pojmova u daljnjem tekstu odjeljka.

32 J. D. Mikalson 2010, str. 168-170.

33 J. Ferguson 1958, str. 164.

34 H. Wagenvoort 1980a, str. 16; H. Wagenvoort 1980b, str. 223. i dalje; N. Belayche 2007, str. 279.

35 Razlika između pojmova *religio* i *pietas*: Cic. *Verr.* IV 6, 12. O pravednosti štovanja bogova i pravednosti u odnosu prema obitelji: Cic. *De or.* 22, 78. O *pietas* prema roditeljima i državi: Cic. *Inv. rhet.* II 66. O *pietas* prema bogovima: Cic. *Fin.* III 22, 73. H. Wagenvoort 1980a, str. 7-10.

36 Cic. *Leg.* II 19; J. J. Lennon 2014, str. 1-2.

37 O daru časti: Pl. *Euthphr.* 15 A; J. D. Mikalson 2010, str. 160-161.

38 O osiguranju milosti: Xen. *Mem.* IV 3, 15-16; J. D. Mikalson 2010, str. 178-180.

39 N. Belayche 2007, str. 278.

40 W. van Straten 1981, str. 81; N. Belayche 2007, str. 281-283.

41 N. Belayche 2007, str. 284; J. Alvar 2008, str. 222-223; M. Kiley 2013, str. 362.

ljepotu, uspjeh u poljoprivrednim i stočarskim djelatnostima, bogatstvo, blagostanje grada, pobjedu u ratu te dobro stanje prijatelja i djece.⁴² Književna tradicija govori i o drugim vrstama traženih milosti. Posebno važan božanski dar ljudima bilo je ukazanje (*divinatio*), kojim su nadnaravni entiteti navodili štovatelje prema uspjehu u vojnim, gospodarskim, obrednim te svakodnevnim djelatnostima. U tom smislu ljudi su tražili navođenje i upute glede zakona kojih se treba držati ili mjesta koje treba posvetiti.⁴³ Rimsko je društvo s državnim kultom revno tragalo za božanskim znamenjem kroz molitvu, obrede i javne svečanosti. Držali su da znamenje ukazuje na uspjeh ili neuspjeh buduće radnje ili pak na pojavu nekoga budućeg nadnaravnog fenomena, smatrajući da su uvjetovani mirom bogova (*pax deum*) ili pak gnjevom bogova (*ira deum*).⁴⁴ Odnos s bogovima nije isključivo donosio ugodnost i blagostanje.

Vjerovalo se da loš odnos prema božanstvima, neprimjereno žrtvovanje, izgovaranje pogrešnih riječi, bogohuljenje te varanje bogova i njima položenih zavjeta donosi patnju i nedaće kako pojedincu, tako i cijeloj zajednici. Helenski filozofi držali su da je takvo djelovanje neispravno, a da je takav čovjek mrzak bogovima.⁴⁵ S druge strane, Ciceron je smatrao da božanstva šalju nevolje i prirodne fenomene kako bi ukazali Rimljanima da su činili pogrešna djela.⁴⁶ Neovisno o filozofovim razmatranjima, narodna je mudrost upozoravala da božanstva treba slijediti, a ujedno ih se pribojavati jer kažnjavaju bezbožnost.⁴⁷ Kad znamo koje odnose čovjek i nadnaravni entitet mogu uspostaviti, a kako bismo saznali kojim vjerovanjima i vrijednostima religije i kultovi u helenskoj i latinskoj tradiciji informiraju čovjekovo nahođenje u svijetu, postavljamo pitanje kako ispravno častiti i darivati nadnaravne entitete da njihovi štovatelji i sljedbenici ne budu kažnjeni.

3.2. Kako ispravno djelovati prema nadnaravnim entitetima?

Za početak, čovjek je trebao brinuti o vlastitom karakteru. Antički autori tvrde da bogovi cijene pravednost i odliku štovatelja. O utjecaju čovjekovih osobina na ishod žrtvovanja govori Ksenofon, koji se pita kako netko može žrtvovati ako je nepobožan. Nadalje, Teofrast tvrdi da je bogovima važniji karakter molitelja (*ethos*), nego kvantiteta žrtvenice.⁴⁸ U Platonovu djelu *Država* Sokrat jasno ističe da je pravedan čovjek drag bogovima, jer su bogovi i sami pravedni, vole pravdu i nepokolebljivo djeluju u skladu s pravdom, a kao takvi nadgledaju pojedince i njihovo ponašanje.⁴⁹ Stoga, pojedinac je trebao obratiti pozornost na vlastito ponašanje. Nakon primanja božanske milosti, čovjek je trebao iskazati primjereno poštovanje te zahvaliti nadnaravnom entitetu, što se ponajviše izražavalo prilaganjem zavjetnih darova.⁵⁰ Antički molitelj trebao je imati na umu da briga o bogovima nije tek jednokratna događaj. Ispravno djelovanje prema nadnaravnim entitetima zahtijeva redovito čašćenje i pravilno žrtvovanje, izricanje molitvi, sudjelovanje u svetkovinama i javnim obredima te poštivanje božanskih prikaza i obrednih prostora. Osim toga, pojedinac je trebao iskazati poštovanje svemu što je pod nadnaravnom zaštitom, poput obitelji, ili onome što je nadnaravnoga porijekla, poput duše.⁵¹ Stoga ne čudi što je osnovni uvjet ispravnoga čašćenja božanstava bila čistoća pojedinca (*καθαρός*) i njegova prinosa.⁵²

Ujedno, helenska tradicija donosi cijeli niz zabranjenih djela kojima su pojedinci mogli uvrijediti božanstva. Primjerice, tijekom žrtvovanja o božanstvima se trebalo govoriti odmjereno i oprezno jer nepromišljena, uvredljiva i kriva riječ može ugroziti čitavu žrtvu, onečistiti pojedinca

42 N. Belayche 2007, str. 285; J. D. Mikalson 2010, str. 176-177; M. Kiley 2013, str. 328. Za narodne mudrosti o primjerenom štovanju božanstva u prvom i drugom stoljeću Rimskoga Carstva vidi: T. Morgan 2010, str. 160-162, 169.

43 J. D. Mikalson 2010, str. 176-177.

44 Cic. *Har. res.* 63; S. Satterfield 2015, str. 431-434, 437-438, 442.

45 O načinu na koji iskazujemo poštovanje prema božanstvima: Pl. *Leg.* IV 717 A, 718 A; o Sokratu kao čovjeku koji je iskazivao najviše poštovanja prema božanstvima: Xen. *Mem.* I 3, 3; o nužnosti očuvanja zakletve božanstvu: Phld. *De pietate* 820-840; o zakletvama: Xen. *Symp.* IV 48-49; osoba koja iskazuje primjereno poštovanje kao »draga bogovima«: Pl. *Phlb.* 39 E; J. D. Mikalson 2010, str. 143, 153, 168-170, 178-180, 183.

46 Cic. *Har. res.* 63; S. Sattersfield 2015, str. 442.

47 Istraživajući narodne mudrosti tijekom ranoga Rimskog Carstva, Teresa Morgan donosi cijeli niz izreka i pouka korištenih u različitim društvenim slojevima mediteranskoga društva. Neke od izreka sadrže opis načina na koji su ljudi povezani s božanstvima. Podatke o narodnoj mudrosti i u njima sadržanim moralnim pravilima autorica crpi iz antičkih autora, poput Bebrija (Ezopa), Pseudo-Diogenija, Pseudo-Plutarha, Fedra, Valerija Maksima itd. T. Morgan 2010, str. 160-162, 169, 211.

48 Xen. *An.* VII 32; Theophr. *Fragments* VII 52-54; VIII 8-10; F. van Straten 1981, str. 68.

49 Pl. *Resp.* X 612 E, 613B; 621 C; J. D. Mikalson 2010, str. 194.

50 F. van Straten 1981, str. 66.

51 O poštivanju kipova i prostora: Pl. *Leg.* VIII 848 CD; Xen. *Mem.* I 1, 14; o žrtvovanju: Xen. *Mem.* I 3, 3; o festivalima: Pl. *Phd.* 259 C-D; Pl. *Leg.* VII 796 BC, 809 D; Arist. *Eth. Nic.* VIII 1160 A. J. D. Mikalson 2010, str. 163-165; o kontinuitetu u antici: F. van Straten 1981, str. 65.

52 Zahthjev za čistoćom pojedinca: Pl. *Leg.* X 910 CE; za čistoću žrtve: Theophr. *Fragments* XIII 15-20; XIX 1-5; J. D. Mikalsen 2010, str. 144-145.

te pokvariti odnos s nadnaravnim entitetom.⁵³ Uz to, pojedinac može utonuti u neispravnost vrijeđanjem onoga što je pod božanskom zaštitom, poput braka ili roditelja. Među lošim djelovanjem istaknuto je izvanbračno općenje, a posebno je omražen bio incest, koji je shvaćen kao najveći seksualni prijestup koji vrijeđa bogove.⁵⁴ Naposljetku, nepoštovanje prema bogovima izražava se neispravnim, nečasnim, nasilnim ili nezahvalnim odnosom prema roditeljima.⁵⁵

Misao da čovjek treba voditi računa o vlastitim djelima i osobinama razvija se i u rimskom društvu, o čemu svjedoči bogat latinski vokabular o utjecaju onečišćenja i čistoće pojedinca koji djeluje prema nadnaravnoj sferi. Prema Ciceronu, čovjek treba bogovima pristupiti čist, jer štovanje je najveće, najčišće (*castissimus*) i najpobožnije ukoliko čovjek štuje čista (*pura*), cjelovita i nepokvarena uma, ali i glasa. Ujedno, ako čovjek pristupi bogovima bez *pietas* (osjećaja dužnosti, pobožnosti), bez *castus* (čistoće) i prikladnih darova, čeka ga božanska osveta.⁵⁶ Naime, rimsko društvo koristi golem broj pojmova kako bi opisali različite oblike zgražanja, odbojnosti i straha prema djelima koja izazivaju gnjev bogova (*ira deum*).⁵⁷ Činovi i objekti koji su prijetili stabilnom odnosu s naravnom i nadnaravnom sferom nazivani su *nefas* i *scelus*, a njihov učinak rezultirao je štetnim postupanjem prema božanstvima, onečišćenjem (*polluere*) i prijestupom (*violare*) protiv bogova, oskvrnućem svetoga mjesta i svega onoga što je pod božanskom zaštitom, što je ljutilo bogove i narušivalo čistoću (*castus*), koja je uz *pietas* bila svojevrsan temelj ispravnoga postupanja prema bogovima.⁵⁸

Osim toga, latinska je misao smatrala da prilikom štovanja treba održati čistoću tijela.⁵⁹ Ona je mogla biti oskvrnjena krvlju. Stoga ne čudi što je ubojstvo roditelja shvaćeno kao najgori zločin i onečišćenje, koji u tolikoj mjeri šteti svemu nebeskom i zemaljskom da je nad počiniteljem vršen obred isključenja iz zajednice i svijeta uopće.⁶⁰ Među

nedjelima protiv nadnaravne sfere smatrao se i seksualni prijestup, kojim su ljudi mogli uvrijediti bogove. To se proširilo i na poimanje neispravnoga ponašanja unutar obredne sfere, gdje su neprimjereno općenje tijekom obreda i nedozvoljena obredna prostitucija smatrani kao nepoželjna djela. Spolni zločin protiv nadnaravne sfere bilo je zavođenje vestalinki, korištenje obreda u požudne svrhe te zločin incesta.⁶¹ Nadalje, rimsko je društvo smatralo da mir bogova može biti narušen pogrešnim žrtvovanjem, zbog čega su za održanje čistoće cjelokupnoga čina, pojedinca i prostora primijenjena posebna pravila ponašanja. Neke od posebnih normi djelovanja prema nadnaravnoj sferi nalazimo u empirijskom entitetu u Saloni.

3.3. Upute zabilježene na natpisu salonitanskoga žrtvenika

U antičkom gradu javni obredi izvođeni su prema pravilima kalendara i općih običaja ili pak *ad hoc* – kao odgovor na nevolje poput rata, gladi i drugih nedaća. Držalo se da javno štovanje garantira povoljne odnose između zajednice i nadnaravnih entiteta te božansku naklonost, pri čemu se zazivalo nadnaravnu sferu da potpomogne uspješnost ljudskih aktera, ali i prirodnih procesa u svijetu.⁶² Sukladno tome, božanstvima se podižu i obnavljaju hramovi, a u njihovim prostorima posvećuju se kulturni predmeti.⁶³ Vršenje obreda donosilo je obveze za zemaljske štovatelje. U latinskoj književnoj tradiciji nalazimo koncepciju da se neispravnim vršenjem obreda mogao narušiti mir bogova (*pax deum*), posebice neprimjerenim govorom i ponašanjem. Zbog toga su štovatelji trebali slijediti pravilo tišine (*favete linguis*) i govoriti samo dobre riječi (*dicamus bona verba*). Uz obredni vokabular, sudionici su trebali paziti na čistoću prinosa i obrednoga prostora.⁶⁴ To su neke od temeljnih odrednica ispravnoga djelovanja prema nadnaravnoj sferi.

O primjeni posebnih pravila ispravnoga djelovanja u okviru obrednoga prostora svjedoči epigrafska evidencija

53 Sokratova uvreda Erosa: Pl. *Symp.* 242 B, 243 B; o nepoštivanju božanstava neispravnim znanjem: Plut. *Mor.* 923a; J. D. Mikalson 2010, str. 145-146.

54 Pl. *Resp.* 838 BD; 841 C; J. D. Mikalson 2010, str. 148.

55 Pl. *Euthphr.* 4 DE; Pl. *Resp.* V 463 CD; Arist. *Pol.* II 1262 A; J. D. Mikalson 2010, str. 149.

56 Da ga čeka božanska osveta: Cic. *Leg.* II 19; o čistoći uma i tijela kao nužnih dijelova najboljega načina štovanja: Cic. *Nat. D.* II 71. J. J. Lennon 2014, str. 1-2.

57 J. J. Lennon 2014, str. 19.

58 *Nefas*: Liv. *AUC* XXII 57, 4; *Scelus et impietas*: Sen. *Hercules Furens* 96-7; Cic. *Mil.* 85; J. J. Lennon 2014, str. 38-41.

59 Da su svećenici uputili dedikanta neka se pročisti vodom prije obavljanja žrtve: Liv. *AUC* I 45; J. J. Lennon 2014, str. 3.

60 Da Eneja nije htio dotaknuti prikaze predaka dok se nije očistio od krvi: Verg. *Aen.* II 717-720; o onečišćenju nebeske sfere zbog ubojstva roditelja: Sil. *Pun.* IX 66-177; o ubojstvu roditelja kao protivnom božanskim zakonima i o ubojstvu kao onečišćenju duše: Cic. *Rosc. Am.* 65, 71; J. J. Lennon 2014, str. 94-97.

61 Neprimjereno općenje tijekom obreda u čast Bakkha: Liv. *AUC* XXXIX 15-18; o zabrani korištenja obreda u svrhe ispunjenja požude: Cic. *Dom.* 104; Cic. *Har. Res.* 4; o incestu kao nedozvoljenom djelu čiju kaznu trebaju izvršavati svećenici: Cic. *Leg.* II 22, 41; J. J. Lennon 2014, str. 65-69, 74-75.

62 W. van Andringa 2007, str. 84; A. Clifford 2010, str. 60.

63 M. Suić 2003, str. 189. Popravlak hrama posvećena Liberu i Liberi i izgradnja trijema: CIL 3, 6362, 1790, 8484. Obnova hrama Velike Majke i postavljanje njezina znamenja: CIL 3, 13903

64 Cic. *Div.* I 102; Verg. *Aen.* V 71; Ov. *Fast.* I 71; J. J. Lennon 2014, str. 52.

iz Salone – natpis sa žrtvenika koji se čuva u padovanskoj instituciji *Museo civico archaeologico*. Natpis tvrdi da je 137. godine *duovir* C. Domicije Valens izvršio posvetu žrtvenika Jupiteru Najboljem Najvećem, tražeći pritom od vrhovnoga božanstva zaštitu *duovira*, *dekuriona* te građana, djece i žena.⁶⁵ Tim informacijama epigrafski izvor ujedno postaje i svjedok religijskoga vjerovanja o traganju za božanskom naklonošću nad čitavom salonitanskom zajednicom. U duhu ovoga istraživanja promotrit ćemo donosi li natpis sa žrtvenika pojedinu uputu glede čovjekova djelovanja.

Čin posvete žrtvenika nadgledao je vrhovni gradski svećenik (*pontifex*) Gaj Julije Sever. Primjerenu magičnu formulu u ritmu nabiranja izrekao je gradski magistrat Gaj Domicije Valens (*duovir*), nazivajući Jupitera službenim epitetima – *Optimus* i *Maximus*. Ističe da je žrtvenik posvećen (*dedicatio*) u granicama koje tada jasno izriče.⁶⁶ Izricanjem da je navedeni prostor posvećen bogovima (*consecratio*) čini ga svetim mjestom (*loca sacra*).⁶⁷ Granice su postavljene da obuhvate površinu uokolo žrtvenika te nebeski prostor iznad njega.⁶⁸ Pored svojine bogova, čovjek je trebao paziti na vlastito ponašanje. Prema latinskoj tradiciji, sveto mjesto je zajedno s pripadnim predmetima trebalo održavati da bi se izbjeglo fizičko, ali i nadnaravno onečišćenje.⁶⁹

Da bi radnje uz žrtvenik i njemu okolno područje bile ispravno izvedene, naglašeno je da su ostali zakoni glede žrtvenika jednaki onima koji stoje na Dijaninu žrtveniku na Aventinu.⁷⁰ Nije jednostavno odgovoriti na koje se zakone žrtvenik referira. Dijanin hram bio je najveći na Aventinu. Prema predaji, podignut je u vrijeme kraljevanja Servija Tulija (578. – 539.). U svojem djelu *Rimski antikviteti* Dionizije iz Halikarnusa navodi da je hram zamišljen kao

sveto utočište i zajedničko svetište latinskih gradova.⁷¹ U njegovoj unutrašnjosti stajala su čak tri različita skupa zakona. Jedan skup zakona sastavio je Servije Tulije, a sadrži odredbe za uređenje odnosa između gradova te propise o pravilnom izvođenju festivala i sastajanja glavne skupštine.⁷² Drugi skup zakona bio je *lex Icilia de Aventino publicando*, koji prema prijedlogu plebejskoga tribuna Lucija Ilcija regulira zemljišna prava građana, u ovom slučaju plebejaca koji na Aventinu planiraju izgraditi vlastiti dom.⁷³ Treći skup zakona spominje se u epigrafskoj građi iz drugoga stoljeća, a poznat je kao *lex arae Dianae in Aventino*. Uz već navedeni salonitanski natpis, ovaj zakon spomenut je na žrtvenicima u Narbu i Ariminiju.⁷⁴

U suvremenoj historiografiji sadržaj zakona raspravljen je dvama pravicima. Opisujući božanski utjecaj Dijane, Green argumentira da božica upravlja državnim i civilnim dogovorima. U tom smislu, *lex arae Dianae in Aventino* je shvaćen kao drevni zakon koji prikazuje Dijanino vrhovništvo nad obredima u kojima sudjeluju osobe koje ne pripadaju istoj zajednici. Green tvrdi da se takav zakon primjenjivao u situacijama kad nije postojao zajednički kulturni sustav koji regulira obavljanje obreda. Odnosno, kad nije postojao zajednički autoritet koji bi usmjerio i rukovodio dotični obred.⁷⁵ Dotičnu argumentaciju nastavlja Giunio, pri čemu zaključuje da je zakon regulirao pravila za posvetu nekoga prostora. Nadalje argumentira da je zakon prizvan u ime naseljenika i lokalnoga stanovništva, koji potencijalno imaju sukobljene interese.⁷⁶ Nasuprot pretpostavci da je bio vezan uz Dijanin kult, Bekavac na temelju sačuvanih natpisa napominje da se zakon navodi uglavnom u slučaju kulturnih radnji službenoga karaktera te ističe da još uvijek ne znamo što je točno propisivao. Znamo tek da je bio izložen u Dijaninu hramu i da je kao

65 CIL 3, 1933: *L(ucio) Aelio Caesare II P(ublio) Coelio Balbino Vibullio Pio co(n)s(ulibus) / VII Idus Octobres / C(aius) Domitius Valens Ilvir i(ure) d(icundo) praeunte C(aius) Iulio Severo pontif(ice) / legem dixit in ea verba quae infra scripta sunt / Iuppiter Optime Maxime quandoque tibi hodie hanc aram dabo dedicaboque ollis legib(us) / ollisque regionibus dabo dedicaboque quas hic hodie palam dixero uti infimum solum huius arae est / si quis hic hostia sacrum faxit quod magmentum nec protollat it circo tamen probe factum esto ceterae / leges huic arae eaedem sunt quae arae Dianae sunt in Aventino monte dictae hisce legibus hisce regionib(us) / sic uti dixi hanc tibi aram Iuppiter Optime Maxime do dico dedicoque uti sis volens propitius mihi collegisque / meis decurionibus colonis incolis coloniae Martiale Iuliae Saloniae coniugibus liberisque nostris[s]. EDH HD049788; W. van Andringa 2007, str. 90; K. A. Giunio 2013, str. 105; S. Bekavac 2020, str. 33.*

66 S. Bekavac 2020, str. 33.

67 K. A. Giunio 2013, str. 104.

68 C. M. C. Green 2007, str. 96. bilj. 19; K. A. Giunio 2013, str. 106; S. Bekavac 2014, str. 38.

69 O nužnoj čistoći hramova: Gell. *NA* IV 9, 9; o pročišćenju hrama na Kapitolu: Liv. *AUC* III 18, 10; J. J. Lennon 2014, str. 3, 44-46.

70 S. Bekavac 2020, str. 33.

71 Dion. Hal. *Ant. Rom.* IV 26, str. 3-5; S. Ball Platner 1929, str. 149-150; Bekavac 2020, str. 34-35.

72 K. A. Giunio (2013, str. 106.) opisuje da prema Dionizijevu tekstu zakoni reguliraju »svetkovine« i »obrede«. S druge strane, S. Bekavac (2020, str. 35) napominje da tekst spominje »festivale« i »glavnu skupštinu«.

73 S. Ball Platner 1929, str. 150; Bekavac 2020, str. 36.

74 Natpis iz Narba, posvećen Augustovu Numenu: CIL 12, 4333; natpis iz Ariminija, posvećen božici Salus: CIL 9, 361; S. Bekavac 2020, str. 38. Natpis iz Narba nalazi se na žrtveniku koji se datira u 11. ili 12. godinu poslije Krista; M. Beard – J. North – S. Price 1998, str. 240.

75 C. M. C. Green 2007, str. 95-98.

76 Giunio 2013, str. 107.

takav poznat svećenicima ili magistratima. U tom smislu njegova je primjena mogla biti vezana uz osiguranje pravilnoga rukovođenja svetištem ili kulturnim prostorom.⁷⁷

Naposljetku, natpis tvrdi da ako netko hostijom prinese žrtvu, a *magmentum* ne izloži, tada se prinos smatra pravilno izvedenim. Značenje riječi *magmentum* svojevrsna je zagonetka. Osim na natpisu iz Salone, pojavljuje se na spomenutom natpisu iz Narba.⁷⁸ U suvremenoj literaturi izrazu se pristupalo na dva načina. Prvi način jest da je izraz preveden na engleski kao »entrails« i na hrvatski kao »iznutrica«.⁷⁹ Drugi način je da izraz nije preveden jer značenje nije poznato i prijevod ne postoji.⁸⁰ U rasvjetljavanju izraza pomaže rad njemačkoga historiografa Lattea. Dok opisuje pripremu obrednih prinosa, Latte spominje da su unutarnjim organima žrtve (*exta*) dodani pojedini preostali dijelovi životinje. Dijelove koji su dodani označava kao *magmentum* ili *augmentum*, a opis pojmova pronalazi kod Varona.⁸¹ Latte ne propušta napomenuti da primjeri iz Salone i Narba svjedoče da su žrtvovatelji ponekad mogli odabrati hoće li ponuditi (*die Darbringung*) dodatne dijelove žrtvovane životinje (*magmentum*) ili ne.⁸²

Pojava dotične upute na salonitanskom spomeniku izravno govori o propisanom načinu ponašanja tijekom obreda. Latinska je tradicija strogo držala do obrednih formula. Pogrešno izvedenim prinosom i nečistom žrtvom čovjek je mogao prizvati gnjev bogova.⁸³ Stoga, salonitansko je pravilo jasno informiralo žrtvovatelje o tome koje su obredne radnje dopuštene. Takvo je pravilo moglo utjecati na čovjekovo nahođenje u svijetu. Dionici obreda mogli su pročitati propis i na njegovu temelju biti sigurni da čine ispravna djela, da je prinos valjano izveden i da svojim radnjama neće prizvati gnjev bogova, čak i ako ne izlože (ili ponude) *magmentum*.

4. Zaključak

Helenska i latinska književna tradicija koriste različite pojmove kako bi opisale ispravno djelovanje i obveze čovjeka koji stoji u nekoj vrsti relacije s nadnaravnim entitetom. Definirajući odnos pojedinca i božanstva, atenski mislioci tvrde da čovjek treba iskazati primjereno

poštovanje (*εὐσέβεια*). Ujedno naglašavaju da prilikom djelovanja prema božanstvima treba slijediti uobičajena pravila (*ὁσπηγς*). O pojedinčevu pristupu božanstvu govori i Ciceron, koji tvrdi da čovjek treba djelovati prema bogovima s osjećajem dužnosti (*pietas*). Također, pojedinac treba slijediti i dodatna pravila, poput onoga da čovjek treba pristupiti božanstvu čist (*castus*), odati mu zahvalnost (*gratia*) te priložiti darove. Uz ispravno odnošenje prema božanstvima, čovjek je trebao voditi računa o tome kako djeluje prema onome što je pod božanskom zaštitom, poput obitelji ili obrednoga mjesta. Kad ispuni uvjete uobičajenoga štovanja te pristupi božanstvima s primjerenim stavom, tada ispravno daruje bogove častima (*γέρας*). Time se između čovjeka i božanstva uspostavlja dobar i povoljan odnos, što omogućava stjecanje božanske milosti. U vrijeme rimske vlasti na Mediteranu čovjek je od entiteta mogao tražiti golem broj različitih milosti. Osim zdravlja, blagostanja, pravde, uspjeha i drugoga, rimsko je društvo posebno molilo i tragalo za znakovima kojima bi spoznali jesu li svojim djelima poremetili odnos s nadnaravnom sferom. Rimsko je društvo pratilo promjene u svijetu pitajući se vlada li mir bogova (*pax deum*) ili gnjev bogova (*ira deum*). Naime, božanstva su uz milosti mogla donijeti i nevolje. Loš odnos prema božanstvima, neprimjereno žrtvovanje, bogohuljenje te izgovaranje pogrešnih riječi može donijeti patnju i nedaće pojedincu i zajednici. Dok su helenski autori smatrali da je takvo djelovanje neispravno i da je takav čovjek mrzak bogovima, Ciceron je smatrao da entiteti šalju nevolje i prirodne fenomene kako bi ukazali Rimljanima da čine pogrešna djela. Stoga, kako ispravno djelovati prema nadnaravnim entitetima?

Helenski autori smatrali su da se čovjek po ulasku u zavjetni odnos trebao odužiti božanstvu, izraziti zahvalnost i prinijeti zavjetne darove. Tu je posebno trebao brinuti o čistoći žrtve. Božanstva je trebalo kontinuirano častiti pravilnim i redovitim žrtvovanjem, prilaganjem zavjetnih darova, izricanjem molitvi, sudjelovanjem u svetkovinama i obredima te poštivanjem božanskih kipova i obrednih prostora. Također, čovjek se trebao odnositi s poštovanjem prema onome što je pod božanskom zaštitom ili

77 S. Bekavac 2020, str. 38.

78 Vidi bilješku 74. M. Beard – J. North – S. Price 1998, str. 240; Bekavac 2020, str. 37.

79 C. M. C. Green 2007, str. 96; M. Beard – J. North – S. Price 1998, str. 240; E. A. Meyer 2004, 46. bilj. 5; K. A. Giunio 2013, str. 106.

80 S. Bekavac 2020, str. 33. bilj. 2

81 Varro *Ling.* 5, 112: *Augmentum, quod ex immolata hostia desectum in iecore <imponitur> in por<ric>iendo a<u>gendi causa. Magmentum a magis, quod ad religionem magis pertinet: itaque propter hoc <mag>mentaria fana constituta locis certis quo id imponeretur;* K. Latte 1960, 398. bilj. 2.

82 K. Latte 1960, str. 389-390.

83 Životinje su često pomno probirane, uzgajane i obilježene da bi bile posvećene, pri čemu je molitelj čuvao njihovu čistoću. Liv. *AUC* XXIV 3, 4-5; J. J. Lennon 2014, str. 48.

što je božanskoga porijekla, poput obitelji i duše. S druge strane, čovjek je nizom neispravnih djela mogao pokvariti odnose s nadnaravnom sferom. Posebno se ističu nedjela koja uzrokuju povredu braka i roditelja, izvanbračno općenje i incest te nasilni i nezahvalni odnos prema roditeljima. Misao da molitelj treba voditi računa o vlastitim djelima i osobinama razvija se i u rimskom društvu, o čemu svjedoči latinski vokabular o utjecaju čistoće i onečišćenja onoga koji djeluje prema nadnaravnoj sferi. Naime, držalo se da čovjek treba prinijeti bogovima prikladne darove, pristupajući im uz osjećaj dužnosti (*pietas*), čist (*castus*) te čista (*pura*), cjelovita i nepokvarena uma i glasa. Ako neki od tih elemenata izostane, slijedi gnjev bogova (*ira deum*). Ono što je posebno izazivalo gnjev bogova označeno je riječima *nefas* i *scelus*. Tim riječima imenovani su činovi i objekti što prijete stabilnom odnosu s božanstvom, a koji rezultiraju nekom vrstom onečišćenja i prijestupa protiv bogova. Čistoća tijela mogla je biti oskrnjena krvlju, a najgori zločin protiv nebeske i zemaljske zajednice bilo je ubojstvo roditelja. Osim toga, božanstva su mogla biti uvrijeđena spolnim prijestupom, posebice u pogledu neispravne obredne prostitucije, iskorištavanjem obreda u požudne svrhe, neprimjerenim općenja tijekom obreda te činom incesta. Naposljetku, rimsko je društvo držalo da mir bogova može biti narušen pogrešnim izvršenjem žrtvovanja, zbog čega su uvedena posebna pravila glede pojedinčeva ponašanja, obrednih djela, žrtvenice i svetoga prostora. Tijekom obreda mir je bogova (*pax deum*) mogao biti narušen neprimjerenim ponašanjem ili

govorom, zbog čega su štovatelji trebali slijediti pravilo tišine (*favete linguis*) i govoriti samo dobre riječi (*dicamus bona verba*). Osim obrednoga vokabulara, sudionici su trebali paziti na obredni prostor i čistoću prinosa. Neke od općih spoznaja možemo primijeniti na slučaj Salone, gdje natpis s Jupiterova žrtvenika (137. godina) tvrdi da je prostor oko žrtvenika stavljen pod božansku zaštitu, što je prema literarnoj tradiciji povlačilo posebne odredbe glede pojedinčeva ponašanja. Unutar granica svetoga mjesta čovjek je trebao održavati obredni prostor i predmete te paziti da ne okalja svojinu bogova. Da bi radnje uz žrtvenik i njemu okolno područje bile ispravno izvedene, salonitanski natpis naglašava da su ostali zakoni glede žrtvenika jednaki onima koji stoje na Dijaninu žrtveniku na Aventinu. U literaturi zakoni su poznati kao *lex arae Dianae in Aventino*, a njihovo zazivanje izvan Salone nalazimo u natpisima iz Narba i Ariminija (drugo stoljeće). Specifični sadržaj zakona zasad je nepoznat, no pretpostavljamo da je mogao biti primijenjen da osigura pravilno rukovođenje svetištem ili kulturnim prostorom. Prema latinskoj tradiciji, čovjek je trebao voditi računa o obrednim formulama, jer je pogrešno izvedenim prinosom i nečistom žrtvom mogao prizvati gnjev bogova. U svojem posljednjem dijelu natpis donosi uputu o izvođenju prinosa. Dotično je pravilo moglo utjecati na čovjekovo nahođenje u svijetu. Dionici obreda na temelju propisa mogli su biti sigurni da čine ispravna djela – da je prinos hostijom valjano izveden i da osoba neće prizvati gnjev bogova, čak i ako ne izlože (ili ponude) *magmentum*.

Kratice

- AE = *L'Année épigraphique*, Paris 1888-
- CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berlin 1863-
- EDH = *Epigraphic Database Heidelberg* (<https://edh.ub.uni-heidelberg.de/inschrift/suche>)
- ILS = *Inscriptiones Latinae Selectae*, Hermann Dessau (ur.), Berlin 1892-1916.

Izvori

- Aesch. *Sept.* Aeschylus, *Persians. Seven against Thebes. Suppliants. Prometheus Bound (Septem contra Thebas)*, prijevod Alan H. Sommerstein, Cambridge MA 2009.
- Aetna *Minor Latin Poets. Aetna, vol. I*, prijevod J. Wight Duff – Arnold M. Duff, Cambridge MA 1935.
- Arist. *Eth. Nic.* Aristotel, *Nikomahova etika (Ethica Nicomachea)*, prijevod Tomislav Ladan, Zagreb 1982.
- Arist. *Pol.* Aristotel, *Politika (Politica)*, prijevod Tomislav Ladan, Zagreb 1988.
- Cic. *De or.* Cicero, *On the Orator (De Partitione Oratoria)*, prijevod Edward William Sutton – Harris Rackham, Cambridge MA 1942.
- Cic. *Div.* Cicero, *On Old Age. On Friendship. On Divination*, prijevod William Armistead Falconer, Cambridge MA 1923.
- Cic. *Dom.* Cicero, *Pro Archia. Post Reditum in Senatu. Post Reditum ad Quirites. De Domo Sua. De Haruspicum Responsis. Pro Plancio*, prijevod Neville Hunter Watts, Cambridge MA 1923.
- Cic. *Fin.* Cicero, *On Ends (De Finibus Bonorum et Malorum)*, prijevod Harris Rackham, Cambridge MA 1914.
- Cic. *Har. res.* Cicero, *Pro Archia. Post Reditum in Senatu. Post Reditum ad Quirites. De Domo Sua. De Haruspicum Responsis. Pro Plancio*, Cambridge MA 1923.
- Cic. *Inv. rhet.* Cicero, *On Invention. The Best Kind of Orator. Topics (De Inventione rhetorica)*, prijevod Harry Mortimer Hubbell, Cambridge MA 1949.
- Cic. *Leg.* Cicero, *On the Laws (De Legibus)*, prijevod David Fott, Ithaca – London 2014.
- Cic. *Mil.* Cicero, *Pro Milone. In Pisonem. Pro Scauro. Pro Fonteio. Pro Rabirio Postumo. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro Rege Deiotaro*, prijevod Neville Hunter Watts, Cambridge MA 1931.
- Cic. *Nat. D.* Cicero, *On the Nature of the Gods. Academics (De natura deorum)*, prijevod Harris Rackham, Cambridge MA, 1933.
- Cic. *Off.* Cicero, *On Duties (De Officiis)*, prijevod Walter Miller, Cambridge MA 1913.
- Cic. *Rosc. Am.* Cicero, *Pro Quinctio. Pro Roscio Amerino. Pro Roscio Comoedo. On the Agrarian Law*, prijevod John Henry Freese, Cambridge MA 1930.
- Cic. *Tusc.* Cicero, *Tusculan Disputations (Tusculanae Disputationes)*, prijevod John Edward King, Cambridge MA 1927.
- Cic. *Verr.* Cicero, *The Verrine Orations, Volume II. Against Verres, Part 2, Books 3-5*, prijevod Leonard Hugh Graham Greenwood, Cambridge MA 1935.

- Dion. Hal. *Ant. Rom.* Dionysius of Halicarnassus, *Roman Antiquities, Volume IV, Books 6.49-7 (Antiquitates Romanae)*, prijevod Earnest Cary, Cambridge MA 1943.
- Epictetus *Enchiridion* Epictetus, *The Works of Epictetus. His Discourses in Four Books, the Enchiridion, and Fragments*, prijevod Thomas Wentworth Higginson, New York 1890.
- Gell. *NA* Aulus Gellius, *Attic Nights, Volume I, Books 1-5 (Noctes Atticae)*, prijevod John C. Rolfe, Cambridge MA 1927
- Hes. *Theog.* Hesiod, *Theogony. Works and Days. Testimonia (Ἔργα καὶ Ἡμέραι – Érga kai Hēmérai)*, Cambridge MA 2018.
- Hom. *Il.* Homer, *Homeri Opera, vol I, Iliad*, Oxford University Press 1920.
- Isocrates *De Pace* Isocrates, *On the Peace. Areopagiticus. Against the Sophists. Antidosis. Panathenaicus. (De Pace)*, prijevod George Norlin, Cambridge MA 1929.
- Liv. *AUC* Livy, *History of Rome (Titus Livius, Ab Urbe condita), vol. I (Books 1-2, prijevod Benjamin Oliver Foster, 1919); vol. II (Books 3-4, prijevod Benjamin Oliver Foster, 1922); vol. V (Books 21-22, uredio John C. Yardley, 2019); vol. XI (Books 38-40, uredio John C. Yardley, 2018)*, Cambridge MA.
- Ov. *Fast.* Ovid, *Fasti*, prijevod James George Frazer, Cambridge MA 1931.
- Philo *De opificio mundi* Philo, *On the Creation. Allegorical Interpretation of Genesis 2 and 3 (De opificio mundi)*, prijevod Francis Henry Colson – George Herbert Whitaker, Cambridge MA 1929.
- Phld. *De pietate* Philodemus, *On Piety (De pietate)*, prijevod i komentar Dirk Obbink, Oxford 1996.
- Pl. *Euthphr.* Plato, *Euthyphro. Apology. Crito. Phaedo*, prijevod Harold North Fowler, Cambridge MA 2017.
- Pl. *Lach.* Plato, *Laches. Protagoras. Meno. Euthydemus*, prijevod Walter Rangeley Maitland Lamb, Cambridge MA 1924.
- Pl. *Leg.* Plato, *Plato in Twelve Volumes, vols. 10 & 11 (De legibus)*, prijevod Robert Gregg Bury, Cambridge MA 1967- 1968.
- Pl. *Phd.* Plato, *Plato in Twelve Volumes, vol. 9 (Phadaerus)*, prijevod Harold North Fowler, Cambridge MA 1925.
- Pl. *Phlb.* Plato, *Statesman. Philebus. Ion*, prijevod Harold North Fowler – Walter Rangeley Maitland Lamb, Cambridge MA 1925.
- Pl. *Prt.* Plato, *Laches. Protagoras. Meno. Euthydemus*, prijevod Walter Rangeley Maitland Lamb, Cambridge MA 1924.
- Pl. *Resp.* Platon, *Država*, prijevod Martin Kuzmić, Zagreb 1997.

- Pl. *Symp.* Plato, *Lysis. Symposium. Gorgias*, prijevod Walter Rangeley Maitland Lamb, Cambridge MA 1925.
- Plut. *De superst.* Plutarch, *On Superstition (De superstitione)*, prijevod Frank Cole Babbitt, Cambridge MA 1928.
- Plut. *Mor.* Plutarch, *Moralia, Volume XII, Concerning the Face Which Appears in the Orb of the Moon. On the Principle of Cold. Whether Fire or Water Is More Useful. Whether Land or Sea Animals Are Cleverer. Beasts Are Rational. On the Eating of Flesh*, prijevod Harold Cherniss – William C. Helmbold, Cambridge MA 1957.
- Sen. *Ep.* Seneca, *Epistles, Volume II*, prijevod Richard Mott Gummere, Cambridge MA 1920.
- Sen. *Hercules Furens* Seneca, *The Tragedies of Seneca. Hercules Mad (Hercules Furens)*, preveo Frank Justus Miller, Chicago 1907.
- Sil. *Pun.* Silius Italicus, *Punica, Volume II, Books 9-17*, Cambridge MA 1934.
- Stat. *Theb.* Statius, *Thebaid, Volume II, Thebaid, Books 8-12. Achilleid*, prijevod David Roy Shackleton Bailey, Cambridge MA 2004.
- Theophr. *Fragments* Theophrastus of Eresus, *Sources for His Life, Writings, Thought and Influence (2 vols)*, uredili William Fortenbaugh – Pamela Huby – Robert Sharples – Dimitri Gutas, Leiden – New York – Koln 1992.
- Thgn. *Elegy* Theognis, *Elegy and Iambus*, prijevod John Maxwell Edmonds, Cambridge MA 1931.
- RGDA Augustus, *Compendium of Roman History. Velleius Paterculus Res Gestae Divi Augusti*, prijevod Frederick William Shipley, Cambridge MA 1924.
- Varro *Ling.* Varro, *On the Latin Language*, prijevod Roland G. Kent, London, <https://archive.org/details/on-latinlanguage01varruoft/page/108/mode/2up?view=theater>, pristupljeno 2. srpnja 2022.
- Verg. *Aen.* Virgil, *Eclogues. Georgics. Aeneid, Books 1-6*, prijevod Henry Rushton Fairclough, Cambridge MA 1916.
- Xen. *An.* Xenophon, *Anabasis*, prijevod Carleton L. Brownson, Cambridge 1998.
- Xen. *Mem.* Xenophon, *Memorabilia. Oeconomicus. Symposium. Apology*, prijevod Edgar Cardew Marchant – Otis Johnson Todd, Cambridge MA 2013.
- Xen. *Symp.* Xenophon, *Memorabilia. Oeconomicus. Symposium. Apology*, prijevod Edgar Cardew Marchant – Otis Johnson Todd, Cambridge MA 2013.

Literatura

- J. Alvar 2008 Jaime Alvar, *Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras* (preveo Gordon Richard), Leiden – Boston 2008.

- W. van Andringa 2007 William van Andringa, *Religions and the Integration of Cities in the Empire in the Second Century AD: The Creation of a Common Religious Language*, u: Jörg Rüpke (ur.), *Companion to Roman Religion*, Oxford 2007, 83-96.
- H. W. Attridge 2007 Harold W. Attridge, *Pollution, Sin, Atonement, Salvation*, u: Sarah Iles Johnston (ur.), *Ancient Religions*, Cambridge – Massachusetts – London 2007, 71-84.
- R. A. Bauman 1996 Richard A. Bauman, *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London 1996.
- S. Ball Platner 1929 Samuel Ball Platner, *Aedes Dianae, A topographical Dictionary of Ancient Rome*, London 1929.
- M. Beard – J. North – S. Price 1998 Mary Beard – John North – Simon Price, *Religions of Rome, Volume 2, A Sourcebook*, Cambridge 1998.
- S. Bekavac 2020 Silvia Bekavac, *Lex arae Dianae in Aventino na natpisu iz Salone*, *Tusculum* 13, Solin 2020, 33-38.
- N. Belayche 2007 Nicole Belayche, *Religious Actors in Daily Life: Practices and Related Beliefs*, u: Jörg Rüpke (ur.), *Companion to Roman Religion*, Oxford 2007, 275-291.
- S. Broadie 2003 Sarah Broadie, *Aristotelian Piety*, *Phronesis*, vol. 48, no. 1, 2003, 54-70, <https://www.jstor.org/stable/4182716>, pristupljeno 1. lipnja 2021.
- E. Camp 2017 Elisabeth Camp, *Metaethical expressivism*, u: Tristram McPherson – David Plunkett (ur.), *The Routledge Handbook of Metaethics*, New York 2017, 87-102.
- A. Clifford 2010 Ando Clifford, *The ontology of Religious Institutions*, *History of Religions*, vol. 50, no. 1, 2010, 54-79, <https://www.jstor.org/stable/10.1086/651726>, pristupljeno 1. ožujka 2021.
- S. Daskal 2009 Steve Daskal, *Plan-Based Expressivism and Innocent Mistakes*, *Ethics*, vol. 119, no. 2, 2009, 310-335, <https://www.jstor.org/stable/10.1086/596458>, pristupljeno 23. ožujka 2021.
- L. Donadini 2018 Luka Donadini, *Razumijevanje moralnih iskaza u metaetici*, Završni rad na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu, Split 2018.
- L. Donadini 2021 Luka Donadini, *Religijski kultovi u Saloni i njihove implikacije u moralnosti*, Diplomski rad na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu, Split 2021.
- M. N. Đurić 1976 Miloš N. Đurić, *Istorija helenske etike*, Beograd 1976.
- J. Ferguson 1958 John Ferguson, *Moral Values in the Ancient World*, London – New York 1958 (pretisak 2016).
- K. Galinsky 1996 Karl Galinsky, *Augustan Culture, An Interpretative Introduction*, Princeton 1996.
- J. F. Gardner – T. Wiedemann 1991 Jane F. Gardner – Thomas Wiedemann, *The Roman Household. A Sourcebook*, London 1991.
- A. Gibbard 2003 Alan Gibbard, *Thinking How to Live*, Cambridge – London 2003.

- K. A. Giunio 2013 Kornelija A. Giunio, *Ara Salonitana – Salonitanski odjeci kulta Dijane Aventinske*, Tusculum 6, Solin 2013, 103-116.
- C. M. C. Green 2007 Carin M. C. Green, *Roman Religion and the Cult of Diana at Aricia*, Cambridge 2007.
- A. Haimson Lushkov 2016 Ayelet Haimson Lushkov, *Beyond Disgust. The Politics of Fastidium in Livy's Ab Urbe Condita*, u: Donald Lateiner – Dimos Spatharas (ur.), *The Ancient Emotion of Disgust*, Oxford 2016, 175-189.
- T. C. Hoklotubbe 2017 T. Christopher Hoklotubbe, *Civilised Piety. The Rhetoric of Pietas in the Pastoral Epistles and the Roman Empire*, Waco 2017.
- M. Kiley 2013 Mark Kiley, *Prayer from Alexander to Constantine. A Critical Anthology*, New York – London 2013.
- G. Kittel – G. Friedrich – G. W. Bromiley 1985 Gerhard Kittel – Gerhard Friedrich – Geoffrey W. Bromiley (ur.), *Theological Dictionary of the New Testament. Abridged in One Volume*, Michigan 1985.
- C. Kruth 2014 Charlie Kruth, *Expressivism and Innocent Mistakes*, *Ethics*, vol. 124, no. 2, 2014, 370-383, <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/673435?journalCode=et>, pristupljeno 21. ožujka 2021.
- D. Lateiner – D. Spatharas 2016 Donald Lateiner – Dimos Spatharas, *Introduction. Ancient and Modern Modes of Understanding and Manipulating Disgust*, u: Donald Lateiner – Dimos Spatharas (ur.), *The Ancient Emotion of Disgust*, New York 2016, 1-45.
- K. Latte 1960 Karl Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960.
- J. J. Lennon 2014 Jack J. Lennon, *Pollution and Religion in Ancient Rome*, Cambridge 2014.
- B. Lučin 2019 Bratislav Lučin, *Antun Vrančić i Monumentum Ancyranum*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 45 (Cambijev zbornik II), Split 2019, 219-251.
- E. A. Meyer 2004 Elizabeth A. Meyer, *Legitimacy and Law in the Roman World. Tabulae in Roman Belief and Practice*, Cambridge, 2004.
- J. D. Mikalson 2010 Jon D. Mikalson, *Greek Popular Religion in Greek Philosophy*, Oxford 2010.
- T. Morgan 2010 Teresa Morgan, *Popular Morality in the Early Empire*, Cambridge 2010.
- M. Pendlebury 2010 Michael Pendlebury, *How to be a Normative Expressivist*, *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 18, no. 1, 2010, 187-207, <https://www.jstor.org/stable/40380507>, pristupljeno 21. ožujka 2021.
- M. van Roojen 2018 Mark van Roojen, *Moral Cognitivism vs. Non-Cognitivism*, u: Edward N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* 2018, <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/belief/>, pristupljeno 21. veljače 2021.

- S. Satterfield 2015 Susan Satterfield, *Prodigies, the Pax Deum and Ira Deum*, *The Classical Journal*, vol. 110, no. 4, 2015, 431-445, <https://www.jstor.org/stable/10.5184/classicalj.110.4.0431>, pristupljeno 13. lipnja 2021.
- E. Schwitzgebel 2019 Eric Schwitzgebel, *Belief*, u: Edward N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2019, <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/belief>, pristupljeno 20. siječnja 2021.
- F. van Straten 1981 Folkert van Straten, *Gifts for the Gods*, u: Henk Versnel (ur.), *Faith, Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World*, Leiden 1981, 65-152.
- M. Suić 2003 Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003.
- H. Wagenvoort 1980a Hendrik Wagenvoort 1980a, *Pietas*, u: Henk Versnel (ur.), *Pietas. Selected Studies in Roman Religion*, Leiden 1980, 1-21.
- H. Wagenvoort 1980b H. Wagenvoort, *Characteristic Traits of Ancient Roman Religion*, u: Henk Versnel (ur.), *Pietas. Selected Studies in Roman Religion*, Leiden 1980, 223-256.

Summary

Luka Donadini

Religion, cult and morality in Salona (I) Respect and duty towards the deities

Key words: ancient Rome, religion, cult, morality, right, wrong, piety, duty, worship, *pietas*, *eusebeia*, Salona, Jupiter

This article is the first part of the *Religion, cult and morality in Salona* series. The aim of the series is to investigate what moral beliefs and values were present in religious and cult communities of the ancient Mediterranean, during the period from the beginning of the Roman Principate (1st century) until the development of the cult of martyrs and Christianity in Salona (4-5th century). This goal is fulfilled by implementing the theoretical and methodological principles of both philosophy and historiography.

The philosophical side of the inquiry helps us understand what the moral beliefs and values are in the first place. Asking questions about the components of morality naturally leads to the discipline of metaethics. The metaethical arguments and theories are the key which helps us understand what we are searching for (when we are searching for moral values and beliefs). The metaethical theory which is employed in this series is *plan-expressivism*, which is developed by A. Gibbard. The theory shows that in order to investigate the moral beliefs and values of ancient religious communities, we need to research the religious beliefs that contain the norms about human's actions in the world.

The historiographical side of the inquiry helps us reach the material and literary evidence about the religious and cult communities; religious beliefs, cult objects and practices. The historiographical investigation brings forth the data which is fundamental for our embodiment of the facts about the phenomena which was developed in the past. By implementing the various disciplines (archaeology, epigraphy, classical studies, and so on),

it is possible to collect the knowledge regarding the state of affairs, and beliefs and values in the past. In this way, historiographical research provides the theoretical system made of facts about the state of affairs and the facts about beliefs and values in the antiquity. In order to investigate the moral beliefs and values from the antiquity, we need to research the literary evidence from then-contemporary authors and various inscriptions which provide the information about the religious beliefs that contain certain norms about the human's behavior. Now that we know what exactly we need to search for in order to investigate the morality of ancient cults and religions, we can start with the second part of inquiry – the description of the phenomena. The inquiry itself begins with collecting data from literary evidence. The data brings forth both the information about the ancient thought regarding the relation between humans and supernatural entities, and about the conception of piety as a value in literal tradition of ancient Mediterranean. What follows is the description of *right* and *wrong* actions towards supernatural entities in Hellenic and Latin tradition. This part of article studies the religious beliefs regarding the proper respect and appropriate attitude towards the godly beings.

Hellenic and Latin literary tradition use different terms to describe the right actions and duties of a human who relates to some kind of supernatural entity. While defining the human's relation to godly beings, the Athenian philosophers and their followers claim that the entities need to be properly respected (*εὐσέβεια*). Further, they claim that the actions towards the supernatural entities must be done in accordance to usual dealings and rules (*ὁσιότης*). This topic is also mentioned by Cicero, who claims that a human needs to approach the godly beings with the sense of duty (*pietas*). He also claims there are additional rules which must be followed, like the one that a person must clean (*castus*) when approaching the gods, that humans must show gratitude (*gratia*) and offer gifts. But that is by no means the end of it. A person must be cautious with her actions in the world, especially in respect to the objects and entities which are under supernatural protection (example: family or a ritual space). When a human fulfills all demands and approaches the supernatural entities with the proper respect and appropriate attitude, then the person adequately bestows the entities with honors (*γέρας*), which grants the good relations with the gods, which in turn brings various mercies to the worshiper. During the Roman Mediterranean, a person could pray for various benefits like health, wellbeing, justice, success and so on. The Roman society also observed the signs which could show is their relationship with the supernatural beings disturbed. They would do various cult actions to observe the changes in the supernatural sphere, which verified is there a peace with the gods (*pax deum*) or the wrath of the gods (*ira deum*). The supernatural beings were not always merciful, but could bring trouble and pain. If someone made a bad relation with the gods, or made a sacrifice without any respect; if they talked badly about the gods or said the wrong words, they could have brought misfortune and disaster to individuals and the community as a whole. Hellenic authors thought those actions as *wrong*, while the wrongdoing individual was thought of as hated by the gods. On the other hand, Cicero once claimed that the supernatural entities send disasters to show the Romans that their deeds were foul.

To act rightly towards the supernatural sphere, the Latin tradition thought that humans need to offer the appropriate gifts for the gods, while approaching them with the sense of duty (*pietas*). The person must be clean (*castus*) and with clean (*pura*) and uncorrupted mind and voice. If something goes missing, the wrath of gods (*ira deum*) takes place. The things which certainly brought *ira deum* were considered *nefas* and *scelus*. These terms were used to denote acts and objects which were threatening to the relation between the human and the supernatural entity. These actions and objects could make a person

unclean and would result in some kind of transgression against the gods. The cleanness of the body could be polluted with blood. The worst crime against the supernatural and natural sphere was the murder of the parent. The gods could also be offended by sexual transgression during the cult ceremonies and incest. On the other hand, the relation towards gods could be threatened if a person makes a wrong sacrifice. That is why Roman society encouraged various norms regarding the cult objects, ritual space and the person's behavior during the acts. The peace of gods could be disturbed by inadequate actions, or with a bad speech. That is why the worshipers had to follow the rule of silence (*favete linguis*) and speak only good words (*dicamus bona verba*). Worshipers had to bear in mind that they should not pollute the ritual space by any means, and that they offer clean gifts to the supernatural patrons. This information can be set in relation to the findings in the specific empirical situation – city of Salona. There stood an altar dedicated to Jupiter (137 AD). The inscription from the altar states that the space round it is marked and set under the divine protection. The written evidence from the ancient authors claims that people had to take care of their actions and act properly in the area which is marked by the sacred borders. The ritual space had to be adequately marked and taken care of so that it does not get polluted. To ensure that the cult actions in close vicinity of the altar are being done correctly, the inscription calls upon the laws which were written on the altar of Diana on the Aventine. In historiography, the laws are known as *lex area Diane* in Aventino. Outside of the Salona, they are mentioned on the inscriptions in Narbo and Ariminium (2nd century AD). Even though the content of the laws is unknown, we can assume they were set up to secure the proper conduct towards the sanctuary and the cult objects. According to the written tradition, a person had to take care regarding the ritual formulas because it was believed that the improper sacrifice could summon the wrath of gods (*ira deum*). The inscription also brings the information regarding the worship. It states that the sacrifice is valid even in the case if someone makes an offering without exposing (or presenting) the additional parts of the victim (*magmentum*). As it was believed that wrongly committed sacrifice could lead to the wrath of gods, a worshiper who read this line could be sure that she is not doing anything wrong that could hurt her relationship with the supernatural beings. While doing so, a worshiper could follow the instruction from the altar and act in accordance to it. In that case, the belief «that worship could be properly done even if someone does not expose the *magmentum*» functions as a norm which influences reasoning and behavior of the person who dwells in cult actions. In that respect, it is presumed that a written norm regarding the human actions in the world stood in Salona (137 AD), which could be followed during actions, and would ensure that a person acts in accordance to what is right, and avoids what is wrong; that the sacrifice is valid even though a person does not expose (or present) *magmentum*.

Translated by Luka Donadini

